

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

5 «Төрзөн чуртун төөгүн берем»

Улусчу
тудуг
Калдак-Хамар

6 Интервью

«Спорт-фильм»
студиязы
бөгүн

8

2014
чылдың
август
19
вторник

Эрзин кожуун байырлаан

Наадым-2014

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол Эрзин кожуунуң наадымында.

Материалды 2-ги арын-
дан номчуур силер.

Хүннүң медээзи

Дуржулга солчулгазында — «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлге»

Россияның Регион сай-
зырадырының талазы-биле
яамызынга бир дугаар улуг
хемчээлдиг семинар Төп,
Барыын болгаш Приволга-
ның федералдыг округтары-
ның тускай угланышкынның
яамыларының төлээлеринин
аразынга тергин инвестиция
дуржулганы деп темага ужура-
жылга эрткен.

Ук хемчегни бюджет-
тен дашкаар инвестициялыг
төлөвилелдер департаментизи
эрттирген. Бюджеттен дашкаар
инвестиция төлөвилелдеринин
талазы-биле департаментинин
даргазы Марина Шилкина мын-
дыг хемчег яамыда бир дугаар
эртип турар, ынчангаш дараа-
зында шак-ла ындыг ужура-
жылгаларны квартал санында
эрттирерин планнаан.

Семинарга чамдык регион-
нарның төлээлекчилери инвес-
тицияларже хаара туттунган
чедишкынниг төлөвилелдерин
таныштырып, регионнуң инвес-
тицияларны хаара тудуп болур
курлавырларын база сонуур-
гаткан. Дагестан Республика
Каспий заводунуң бүдүрүлге-
зинин, «Западный скоростной
диаметр» ААН-ниң төлээзи
Санкт-Петербург хоорайда ав-
томагистральдыг тудуунуң ду-
гайында тайылбырны кылган.
Россия Федерациязының Регион
сайзырадыр талазы-биле яамы-
зының тергин дээн дуржулга
солчуушкунунуң семинарынга
Тыва Республика «Чаңгыс суур
— чаңгыс бүдүрүлге» деп ин-
вестиция төлөвилелин таныш-
тырган.

ТР-ниң экономика сайы-
дының оралакчызы Херел
Бадарчи: «Чаңгыс суур — чаң-
гыс бүдүрүлге» деп губернатор
төлөвилели 2013 чылдың дур-
гузунда тус черниң деңгелинге
эвээш дизе, 124 төлөвилелдерни
шупту көдээ чурттакчылыг чер-
лерни хаара тудар сорулганы
күүседип, немелде 605 ажилын
олуттарны ажиткан. «Губерна-
тор төлөвилели херек кырында
бар бүдүрүлгелеринин ажилын
шапкынчыдарынга база чаа
бүдүрүлгелеринин тыптырынга
идигни берген, олар республика
болгаш регионнар аразының ры-
ногунга дүрген сайгарлыры-биле
шынарлыг бараан хевирин бүдү-
рер арганы тургускан» — деп,
демдеглээн.

«Кидисте амыдыралдың хээлери»

ези №102-103 солуннуң үндүрүлгезинде)

Август 15. Күш-ажылчы онзагай байырлал «Кидисте амыдырал-
хээлери» делегей чергелиг V фестиваль уламчылаан. «Алдын
» деп театржыттыг көргүзүгнү Национал театрын, «Саян»
мблиниң артистери болгаш кожууннарның самчылары Арат
үнге чыылган чонга бараалгаткан. Бурят аалчының дүктен даа-
платьерин «Эдегей» бөлүүнүн чараш кыстары көргүзөргө,
ны сонуургаан улус чурукка тырттырып ап турду. Моолдар,
ыстар, хакастар болгаш өске-даа аалчылар боттарының уран
ыгларын делгеп таныштырган.

(Уланчызы 4-кү арында.)

Моолда тыва ивижилер

Август 15-те Алдан-Маадыр
аттыг Национал музейге Тыва-
ның гуманитарлыг шинчилелдер
институду биле Моолдун эртем
академиязының төөгү институ-
дунун эртемденнеринин кады
ажылдаан эртем экспедициязы-
ның отчеттук таныштырылгасы
болган.

ТГШИ-ниң директорунуң хү-
лээлгезин күүседип турар М.М.-Б.Харунова Моолда Хубсугул ай-
мактың Цагаан-Нуур сумузуңуң цаатан-ивижилеринге (цаатаннар
— моолдап ивижилер дээн) чедип чораан эртемденнеринин ажилы-
ның дугайында илеткээн. Ужуражылгага ТР-ниң Өөредилге болгаш
эртем сайыды К.А. Бичелдей, ТГШИ-ниң эртемденнери, Моолдун
эртем академиязының төөгү институтунуң директору С.Чулуун
база ол институттун аныяк эртемденнери, массалыг информация
чепсектеринин журналистери болгаш эртемге сонуургалдыг аалчы-
лар кээп киришкен. С. Чулуун «Моолдун цаатан-тивалары: төөгүзү
болгаш амгы үези» деп илеткелин арыг тыва дылга чугаалааны
сонуурганчыг болган.

«Моолдун цаатан-ивижилеринче экспедиция» деп слайд-көргү-
зүүн экспедицияның киржикчизи, ТГШИ-ниң эртем ажилдакчызы
А.С. Донгак келген аалчыларга тайылбырлаан. Ында цивилизация
четпээн чараш бойдустуг, ырак тайга черде амыдырал-чурттал чо-
руур ивижилеринин көшкүн амыдыралын көргүзүп турар. Ылаңгыя
тайга черде ада-иези ивилерин кадарып чоруптарга, үш чадырда
кызыл чаактарлыг бичи чаштарны карактап көөр, өөредир уруглар
сады бары дыка чаптанчыг болду.

Ужуражылганың төнчүзүнде киржикчилер, аалчылар эртемден-
нерден сонуургаан айтырыгларын салып, солун чугааны кылганнар.
Тыва-моол экспедиция ажилын уламчылап, Тере-Хөл кожуунче
улаштыр айттаныптар.

Алдын СОЯН.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республикага Россия Федерациязының Күрүне тугунуң хүнүн байырлаарына тураскааткан хемчеглерни белеткээрининг болгаш эртирерининг дугайында

2014 чылдың август 8. №298-р Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Күрүне тугунуң хүнүн байырлаарына тураскааткан хемчеглерни белеткээри болгаш эртирери-биле хол-баштыр, ол ышкаш Тыва Республиканың Баштыңының 2013 чылдың декабрь 20-де Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) Айыткалың күүседире-биле:

1. 2014 чылдың август 21-22-де Кызылга, Россия Федерациязының Күрүне тугунуң хүнүнүн байырлаарының үезинде Тыва Республиканың чаңгыс чер-чурттугларының бирги съездизин эртирер.

2. Кошкан чүүлдерни бадылаар:

Тыва Республикага Россия Федерациязының Күрүне тугунуң хүнүн байырлаарына тураскааткан хемчеглерни белеткээрининг болгаш эртирерининг талазы-биле организастыг комитеттинг составын;

Тыва Республиканың чаңгыс чер-чурттугларының бирги съездизинге, Тыва Республикага Россия Федерациязының Күрүне тугунуң хүнүн байырлаарына тураскааткан хемчеглерининг планын.

3. Күрүне эрге-чагыргазының органнарына, муниципалдыг районнарының болгаш хоорайлар округтарының администрацияларына, федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың Тыва Республика талазы-биле органнарына, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне туттарың 2000 чылдың декабрь 25-те № 1 ФКХ «Россия Федерациязының күрүне тугунуң дугайында», 1996 чылдың декабрь 31-де № 697 «Тыва Республиканың күрүне сүлде демдектерининг дугайында» Тыва Республиканың Конститушчу хоойлузу езугаар тургузарынче онза кичээнгеи салып, кудумчуларның, бажыңнарның даштын, магазиннерининг делгүүрлерин, хей-ниитининг транспортун, хемчеглерни эртирер черлерининг тематиктиг каасталгазын хандыраарын сүмелээр.

4. Күрүне эрге-чагыргазының органнарына, федералдыг күүсекчи эрге-чагырганың Тыва Республика талазы-биле органнарына, Тыва Республиканың профэвилелдерининг федерациязынга болгаш өске-даа хей-ниити каттыжыышкыннарга, организацияларга Тыва Республикага Россия Федерациязының Күрүне тугунуң хүнүн байырлаарына тураскааткан хемчеглерге активчи киржирин сүмелээр.

5. Тыва Республикага Россия Федерациязының Күрүне тугунуң хүнүн байырлаар үеде хей-ниитининг корум-чурумун болгаш айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле хемчеглерни ап чорударын Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызынга, хоорайларның болгаш кожууннарның иштики херектер органнарына сүмелээр.

6. Россия Федерациязының Күрүне тугунуң хүнүн байырлаарына тураскааткан хемчеглерни массалыг информация чепсектеринге чырыдарын Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы хандыраар.

7. Бо айтышкынны «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

8. Бо доктаалдың күүселдезининг хыналдазын Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязынга болгаш Тыва Республиканың Чазаның Аппарадынга дагзыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2014 чылдың август 8. №298-р айтышкыны-биле бадылаан

Тыва Республикага Россия Федерациязының Күрүне тугунуң хүнүн байырлаарына тураскааткан хемчеглерни белеткээрининг болгаш эртирерининг организастыг комитетининг составы

Шойгу А.А. — Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының удуртукчузу, комитеттин удуртукчузу;

Тинмей С.К. — Тыва Республиканың күүсекчи органнарының ажил-чорудулгазын башкаар болгаш күрүне эрге-чагырга органнары-биле кады ажилдажылганы хандыраар талазы-биле эргелелдинг начальниги, комитеттинг секретары;

Биче-оол Б.В. — Тыва Республиканың аныктар херектерининг талазы-биле болгаш спорт сайыдының оралакчызы;

Иргит В.А. — Тыва Республиканың Баштыңының чөвүлекчизи;

Конгар В.Н. — регионунг айыыл чок чоруунуң департаментизининг начальниги — Тыва Республиканың Баштыңының — Чазаның Даггазының чанында хей-ниитининг айыыл чок чорук Чөвүлелининг секретары;

Күжүгет Р.Б. — Тыва Республиканың Өг-бүлө болгаш уруглар херектерининг талазы-биле агентилелдинг директору;

Куулар Г.Д. — Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының удуртукчузунуң бирги оралакчызы — муниципалдыг эрге-чагырга-биле ажил болгаш хамааты нитилелдинг институттары-биле кады ажилдажылганың департаментизининг начальниги;

Лалшакова В.Н. — Тыва Республиканың культура сайыдының бирги оралакчызы;

Лачугина А.А. — Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының информатизация-налитиктиг хандырылганың болгаш электроннуг демократияны хөгжүдерининг эргелелининг начальниги оралакчызы;

Монгуш В.М. — Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызы;

Натсак О.Д. — Тыва Республиканың информатизация болгаш харылзаа сайыды;

Ондар Ю.Э. — Тываның Баштыңының дузалакчызы;

Ооржак М.Д. — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды.

Хардикова Е.В. — Кызыл хоорайның мэрининг социал политика талазы-биле оралакчызы (чөпшээржилге-биле);

Шактар С.С. — «Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-россияның политиктиг партиязының Тыва регион салбырының күүсекчи комитетининг удуртукчузу (чөпшээржилге-биле).

ЭРЗИН КОЖУУН БАЙЫРЛААН

КИРЕРИНИНГ ЧАЛАЛGAZY

Кызыгаар чоогунда Эрзин кожуунче кирер оруктун аксында «Кудай эжин» тургускан.

Ооң ажыдышкыны август 16-да болган. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Эрзин кожуунуң наадымына киржип чорааш, ооң ажыдышкынын база сонугап көргөн. Ол хаалганы чөөн чүктүң будда архитектуразының негелдезин езугаар туткан болгаш улуг уjur-уткалыг болуп турар. Буддизмде, өске-даа шажын-чүдүлгедэ, «кудай эжин» дээр-ге чүдүлгелиг кижининг бурган-биле харылзаазын, көзүлбес ыдыктарга дегенин көргүзөр.

«Кудай эжин» Эрзин суурдан 25 километр черде тургускан. Ол чаа тудугну кылыры-биле федералдыг оруктун эң нарын участогунуң бирээзин шилип алган. Аңаа орук чингелеп кээр, даштар орукту ийи таладан хөмө ап келген, чамдыкта ол черлеп чорууру берге апар. Эрзин кожуунуң чагыргазының баштыңы Роман Шинин чолаачы кижининг мурнунга көстүп келген «Кудай эжин» кижиге амыдыралы эң үнелиг деп чүүлду база катап сагындыраар деп чугаалап турар.

Ол тудугну бир неделя дургузунда кожуунуң чонунуң күжү-биле туткан. Ону Роман Шинин удурткан. Ламалар ону ыдыктап каан. Тудугга киришкен бүгү кижилер ламаларның сагылын четтирген болгаш кожуун чагыргазындан белектерни алганнар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ол тудугну аажок

Күш-ажылдың хоочунунга шаңналды тыпсып тур.

ЭРЗИНЧИЛЕРНИНГ ҮЛЕГЕР-ЧИЖЭЭ

Эрткен дыштаныр хүннерде Тываның Баштыңы республиканың эң хей малдыг кожууннарының бирээзи — Эрзин кожуунга четкеш келген. Ш. Кара-оолдун киришкен хемчеглерининг кол өзө — кожуунуң малчыннарының наадымы. Байырлал чурттакчы чоннуң улусчу тудуг аргазы-биле кылып алган улуг, делгем стадионунга болуп эрткен. Наадымның ажыдышкыны чаңчыл болган тыва аъттар мунган аът мунукчуларының, оларның аразында Ш. Кара-оол база бар, байырлыг чыскаалы-биле эгелээн.

«Эрзинчилер — амгы үеде канчаар чурттаарының база эки амыдыралды тургузуп билирининг болгаш ада-өгбелерининг езу-чаңчылдарына шынчы болуп, кадагалап арттырганының үлегер-чижээ-дир — дээш,

дуп эгелээн болгаш сүт ху алыр пунктуну ажыдарып кырген.

Эрзин кожуунуң 76 ачын субъектилерининг чуртундан хей кезин көдээ ажыл-бүдүрүлгелери, ооң ишти мал кооперативтери, чылы Сергей Ынаалай ышкаш, малдыг малчыннарның агайлары болуп турар. Олар кызымак ажылының түңнели Эрзин Тываның хей мал-маны мурнакчы кожууннар одуруунче кирип турар. С биле чергелештир эрзинчилер берге байдалга таварышканын база утпайн турар: Тыва Россия-биле демнежилгези 100 чылынга белек кыл, өскүс уругларга 12 бажы туткан, планда ам-даа 8 бажы тудары көрдүнгөн.

«Ынчаар кызып ажил турар улуска ажил-албан ага биле-даа эвес, хоойлуда кыдыр дүнгени-даа дээш эвес, а сеткилинден кижиге дуза жыксаазы кээр-дир» — д Тываның Баштыңы чугаала Эрзинниң кожуун эмнелгези белек кылдыр санитар ма на садып алырынга детки кылдыр 500 муң рубль сертификадын тывыскаан. Ышкаш Эрзин, Бай-Даг суларда уруглар садтарын коллективтери ажилдап тур черлерининг капитал септезинге ажыглаар 28,8 млн. рубльди алып. Тываның Баштыңының даалгазы езуга Эрзин ортумак школазынга б тала-биле дериттинген спешөлү тударына херек 2,3 муң рубльди үндүрүп бээр. Бот гү медээлерни эрзинчилер ү өөрүшкү-биле адыш часкап кааннар.

Кожуунуң Наадым байырлалының үезинде Шолбан Кара-оол Эрзинниң 18 өг-бүлелеринге республика бюджетининг бажың тудуп алырынга ду кылдыр 295 муңдан 558 муң рубль чедир дузаламчы ажа бээрининг дугайында шийтти хулээп алдынганын дыңнаткан. Дараазында күрүне шаңналарын тыпсырының байылыг езулалын кылган болгаш Тываның Баштыңы эрзинчилерге ажил-ишчи чедишкиннери бай-байлак кежикти күзээр.

Долаана САЛЧА

Эрес ХОВАЛЫГНЫҢ тыггар чуруктары.

магадап көргөн. Ооң санап турары-биле алырга, ол чаа хаалга туристерниң кичээнгеин хаара тудар. «Эрткен чылдан бээр Шагаан-Арыгже кирер орук аксынга ыңдыг тудуг кылырын Улуг-Хем кожуунуң чагыргазындан дилеп келдим, түңнел чок-тур. Эрзинчилер шалыпкын болгаш бир демниг ажилдааннар. Эр хейлер-дир» — деп, ол чугаалаан. «Чаа-ла Москвадан келдим, аңаа Тываның моон соңгааргы сайзыралының дугайында айтырыгларны чугаалажып турдум. Олаян-чорук эки түңнелдиг болган, чуртумга келгеш, мындыг онза болушкунга киришкеним аажок эки-дир. Ол меңээ эки белек-тир, четтирдим!» — деп, Шолбан Кара-оол чыылганнарга дыңнаткан.

Ш.Кара-оол байыр чедирген чугаазын уламчылаан. — Ол дээрке көшкүн өгбелеривистиң бодунуң күжүңге, бот-башка-рылгазынга, демниинге бүзүрелдиг, күш-ажылга кызымак-кайын дөзөөн болгаш үстүкү черлерден айтышкыннар манап орбайн, хүн бүрүде таваржып турар нарын айтырыгларны боттары шийтпирлеп чаңчыккан чон-дур». Ол ышкаш, республиканың бирги удуртукчузу кожуунда боттун күжү-биле, акса-хөреңгизи-биле туттунуп турар элээн каш объектилерге доктааган: кыска үеде туткан Эрзинче кирер орукту каастаан буддизм аян-биле туткан «Кудай эжинден» эгелээш, спортчу стадионнарга чедир кылдынганын демдеглээн. Тываның Чазаның биле демнежил тургаш, мал өлүрер цехти ту-

Маргарита Михайловна ЧУЛЬДУМ

Тыва Республиканың Дээди Хуралы-
нын (парламентизиниң) Бай-Тайганың

№ 8 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан
депутатка кандидат

1965 чылдың апрель 21-де Барыын-Хемчик кожуунун Аксы-Барлык суурга хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө төрүттүнгөн. 1987 чылда Новосибирскиниң улус ажил-агый институтун дооскаш, Кызыл кожуунун «Кара-Хаак» база «Х Улуг Хурал» совхозтарга экономистеп ажилдаан. Өөнүн ээзи-биле кады республикага көдээ ажил-агыйының баштайгы кооперативин тургузуп, оон макарон болгаш хлеб-булочка кылыгларын бүдүрер цехтерни ажиткан. Маргарита Чульдум «Чаян-маркет», «Курай», «Кузел» садыг четкилерин үндөзип тургускан. «Бизнес-леди-2006» конкурстун тирикчизи. 2010 чылда Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутатынга соңгукташ, бюджет, үндүрүлгөр болгаш сайгарлыкчы чорук комитетин удурткан.

«Парламентиниң кол сорулгаларының бирээзи — биче болгаш ортумак бизнести, ылаңгыя көдээ черде, деткири болур» — деп, Маргарита Чульдум санап турар.

(Халас үндөзүнгө парлаан).

Виталий Монгушевич БАРТЫНА-САДЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралы-
нын (парламентизиниң) Восточный

№ 6 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан
депутатка кандидат

1960 чылдың декабрь 21-де Бай-Тайга кожуунун Тээли суурга төрүттүнгөн. 1997 чылда Красноярскиниң милицияның дээди школазын, 2006 чылда РФ-тиң Президентизиниң чанында Россияның күрүне албанының академиязын дооскан. Комсомолчу путевка езугаар иштики херектер органнарынче чоруткан. Улуг-Хем, Чаа-Хөл РИХК-ге, ТР-ниң ИХЯ-га ажилдап чораан. Милицияның полковниги. Чечняга үш катап албан-хүлээлге аайы-биле сургакчылаан. «Эрес-дидим чорук дээш» «Хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарыңа шылгалары дээш» медальдар-биле шаңнаткан. Республиканың парламентизиниң депутатынга үш удаа соңгукташ. Тывага эзиртир суксун — пиво аймаан садарыңа кызыгаарлаашкын дугайында хоойлуну база адааныг оюннар ажил-чорудулгазын хоруурун сүмелеп кириген кижилерниң бирээзи. Бокска ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат. ТР-ниң кик-боксинг федерациязының удуртукчузу, Россияның болгаш Тываның күш-культуразының болгаш спорттун тергини.

(Халас үндөзүнгө парлаан).

Монге Диинмеевич КАРА-САЛ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийиги чыыжының Чөөн-Хемчиктин № 9
соңгулда округундан депутаттыг кандидаты

1945 чылдың сентябрь 3-те Чөөн-Хемчик кожуунун Чадаана сумузунга төрүттүнгөн. 1964 чылда Совет Армияның хүрээленинге 1967 чылды төндүр шериг хүлээлгезин эрттирген. Эртеми: дээди — зоотехник, политолог. 1990-1993 чылдарда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыыжының депутаты чораан. 1993-1998 чылдарда Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги чыыжының депутатынга соңгудуп, Дээди Хуралының көдээ ажил-агый талазы-биле комитет даргазы чораан. Шейин соонда Чадаананың «Сельхозтехника» автобаазасынга чолаачылап, механиктер, инженерлер 1967-1970 чылдарда ажилдаан. 1981-1987 чылдарда Бай-Тайганың СЭКП райкомунун секретары, ийиги секретары. 1988-1992 чылдарда Сүт-Хөл СЭКП райкомунун I секретарына, кожуунун район Советиниң күүском даргазына ажилдаан. 1974-1993 чылдарда Би-Хем кожуунун «Өөк» совхозунга партком секретарылап, директорлап 9 чыл ажилдаан. 1993 чылдың декабрдан 1998 чылдың июль айга чедир Тыва Республиканың Дээди Хуралының I чыыжының депутатынга соңгудуп, Дээди Хуралдың көдээ ажил-агый болгаш бойдушту чөптүг ажылгаарының талазы-биле комитет даргазына ажилдаан.

Бир эвес Чөөн-Хемчик, Өвүрүн соңгукчулары Кара-Сал Монге Диинмеевичини Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутатынга соңгуп алыр болза, ЧАСТЫРЫГ БОЛБАС, харын-даа улуг арга-дуржулгалыг сүмелекчи, дузалакчылыг болур силер.

(Халас үндөзүнгө парлаан).

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдалары

РПР-ПАРНАС политиктиг партия

Элээн каш Европа чурттары-биле деңнежип турар улуг девискээрлиг, казымал байлактарының, арга-ыяжының, эр-белчирииниң курлавырлары эгээртинмес Тыва чурту чүгө боду бодун азырап шыдавас болганы? Республика бюджетиниң 85-90 хуузу федералдыг бюджеттен дузалам-чы кылдыр кээп турар болгай.

Бодунун экономиктиг сайзыралы-биле, чурттакчы чонунун орулгаларының хемчээлдери-биле Россия иштинде Тыва чүгө эң сөөлгү черлерни ээлеп, а кем-херек үүл-едииникиннери болгаш ажил чоктарның саны-биле бир дугаар черни ээлеп турарыл?

Чүгө республикада чуртталганың оран-савазы туттун-байн, тудуг материалдары бүдүртүнмейн турарыл, а чонунун энчүзү болур чер участоктарын садып алырда байып турар чөлүкчүлөрдөн улуг өртекке садып ап турар бис?

Чүгө хөй-хөй кижилер ажил-агый тып алыр дээш, ажы-төлүн уруглар садтарына тургузуп алыр дээш, эмчи дузала-чып чедип алыр дээш албан-биле Тывадан дашкаар, өске-өөр айларже чоруп турарыл?

Чүгө дизе республиканы коррупция-биле холбаттыгган,

профессионалдыг дең-нели чавыс, бодун солут-тунмас кылдыр бодаан, соңгулда комиссиялары

херек түннелдерни таарыштыр тургузуп, соңгукчулар канчаар-даа бадылап каар болза, херек кижилерни эрттирип алырыңа бүзүрелдиг эрге-чагырга башкарып турар. Бистин хостуг соңгулдаларга киришкеш, эрге-чагырганы боттарывыстың тургузар эргелеривис хажыттынып турарыңдан аңгыда, үзел-бодалдарывысты хостуг илередир, хостуг чыгы-лыр, хөй-ниитиниң каттыжышкыннарыңа хостуг кижир Конституцияда көрдүнгөн эргелеривис хажыттынып турар.

Республикада тургустунуп келген шак мындыг байдал-биле чөпшээржи, эрге-чагырганың кара туразында чаңнаар таварылгаларын моон соңгаар шыдажып эрттирер бис бе, азы ол чорукка шиитпирлиг «чок» деп харыыны бээри-биле шупту демнежип каттыжар бис бе?

Чонун хосталгазының партиязы дээш, РПР-Парнас дээш бадылаңар! «5» дугаар сан дээш бадылаңар!

(Халас үндөзүнгө парлаан).

РПР- ПАРНАС

Шынчы соңгулдалар дээш

Тыва Республикага соңгулда компанияларының чөптүг политиктиг болгаш арын-нүүр принциптериниң дугайында Дугуржулгага политиктиг партияларның республикада девискээр салбырларының төлээлери аттарны салыры-биле дүүн, август 18-те, чыылган.

«Россияның республика партиязы — Чонун хосталгазының партиязының», «Чөптүг Россия» политиктиг партияларның Тывада салбырларының төлээлери келбээн. «Чаңгыс демниг Россия», «РФ-тиң коммунисттиг партиязының», «Россияның коммунистери коммунисттиг партияның», «Россияның патриоттары», «Россияның либерал-демократтыг партиязының» төлээлери чыышка кээп, Дугуржулганың негелделерин чугаалажып көргөн.

Тыва Республикага соңгулда компанияларының чөптүг политиктиг болгаш арын-нүүр принциптериниң дугайында дугуржулга соңгулдалары артык политиктиг нарыыдаашкыннар чокка эрттиреринге дузалаар деп «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыва девискээр салбырының секретары К. Даваа демдеглээш, Дугуржулгада негелделер-биле хандыр таныжып, оларны быжыглап, аңаа аттарны салып, шыңгыы сагып, демниг ажилдаарынче политиктиг партияларның девискээр салбырларының төлээлерин кыйгырган.

Соңгулдаларның түннелдерин чөптүг эвес деп санаарын болгаш чарлаарынче далашпас дээн уткалыг 5-ки чүүл соңгулдаларның киржикчилеринге боттарының эргелери дээш хоойлу-дүрүм езугаар демсез-жиринге шаптыктай бээр деп тайылбырлап, ону дугуржулгандан ап кааптарын «РФ-тиң коммунисттиг партиязының» Тыва регион организациязының бирги секретары Н.Белков саналдаан. Өске партияларның төлээлери ук санал-биле чөпшээржирге, бо чүүлду Дугуржулгандан ап каапкан.

Соңгулдалар үезинде ниитилел-политиктиг байдалды нарыыдады бээр хире соңгулдалар мурнуу чарыының суртаал ажылының аргаларындан ойталаар дээн уткалыг 11-ги чүүлду сайгарып көрүп, ниитилел-политиктиг байдалды нарыыдады бээр чүүлдерни болдурбас деп эде бижээн.

Дугуржулганың негелделерин чугаалажып көргөн соонда, соңгулдаларны чөптүг политиктиг чорукка эрттиреринге олар дузалаар деп демдегледип, «Чаңгыс демниг Россия», «Россияның коммунистери коммунисттиг партияның», «Россияның патриоттары», «Россияның либерал-демократтыг партиязының» Тывада салбырларының төлээлери аңаа аттарны салган. «РФ-тиң коммунисттиг партиязының» регион салбырының төлээзи ат салырын ам дээрзинде соңгаарлаткан.

Аржаана ИРГИТ.

«Кидисте амыдыралдың хээлери»

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Бурун өгбелериниң чараш чаңчылын катап эгидери-биле ТР-ниң культура сайыды Вячеслав Донгак фестивалдың төлөвилелин тургускаш, 2009 чылда боттандырып эгелээн. Бо чылын фестиваль беш дугаар эртип турары бо.

Уран-шеверлер делгелгези

Байырлалга Тываның болгаш Россияның хоорайларындан, даштык чурттардан келген уран-шеверлер боттарының тывызык ажилдарын Арат шөлүнде тиктинген өглерге болгаш майгыннарга делгээн. Мында хөй кезинде дүктен, ыяштан, даштан, демирден, пөстен, хендирден, чинчилерден болгаш бойдуска хамаарылгалыг ыяш картындан кылгылаан ажилдар онзаланып көстүр. Мен, бодум хуумда, уран-шеверлерниң ажилдарын эргий көрүп кезээш, тудуп-суйбал, канчаар кылганын сонуургал айтырып чугаалаштым. Делгелгеде нарын-даа ажилдар бар, чамдыктарының утка-шынарлыын, чаражын кижиге магадап ханмас. Кызыл кожуунуң Баян-Колдан 9-ку класстың өөреникчизи Долма Содунам дүктен янзы-бүрү чуруктарны салгаш, хоолап ап турар. Бо өөреникчи чүгле дүк-биле ажилдап чаңчыккан. Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг школазындан 9-ку классты Инга Хавак хендирден болгаш дүктен Тыва биле Россияның демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның тургустунганының 100 чылынга уткуштур Тыва АССР-ниң, Кызыл хоорайның, Тыва Республиканың сүлде демдектерин, «Азия төвү» тураскаалының болгаш Чингис-Хаанның аъттыг чуруун өңнүг дүктер-биле кылган. Ол-ла 100 чылга тураскаадып, республиканың чурукчулары боттарының хуулгаазын ажилдарын база ус-дарган Владимир Лебедев хөрек демдектерин болгаш кыс кижиниң каасталгаларын делгээн. Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалыктын 2 дугаар школазының башкызы Чинчи Хертек дүктен кылган хоолап каан чурук кылгыларлыг, алгы-кеш эттеп турар, бижек, кымчы эдилелдер кылгыларын Бай-Тайганың Тээлиден Геннадий Сүге-Маадыр, Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалыктан ус-шевер Аяс Монгуш чонар-даштан янзы-бүрү кылгыларлыг келген. Дүктен аңгыда, тус черниң довураандан тыва национал хевирниң кылгылары база онзаланып көстүр. Ол тывызык, чогаадыкчы ажилдарны Субудай Сундуй биле Адыган Айыжы кылгаш, делгелгеге киришкен. Аалчылар аразында бо байырлалга чылдың-на киржип кээп турарлар бар.

«Төгериң стол»

Хүн дүш аяп чорда, Тыва Үндезин культура төвүнге уран-шеверлер аразында дуржулга солчулгасын «төгериң стол» ажык чугаа хевирлиг эрткен. ТР-ниң Культура яамызының туризм талазы-биле ажилдакчылары болгаш Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Ольга Монгуш башкарып эрттирген.

Бурят аалчы Светлана Ванзатова дизайнер уруу Улзыма Ванзатованың дүктен даараан плателерин видео-чурукка көргүзүп тургаш, таныштырган. Бурят национал аянга чогаадып тургаш, чүгле дүктен даараан.

Алтайдан аалчы, чурукчу Григорий Чорос-Гуркинниң чураан чуруктарына дөзевилел езугаар шеверлеп турар. Красноярскиден аалчы, чурукчу Диана Нагорнаяның чураан чуруктарына дүктен кылгыларны кылып турарын, интернет четкизинден бо чурукчунуң дугайында сонуургал болурун сүмелээн.

Тываның уран-шеверлери биле аалчылар боттарының аразында моон-даа соңгаар кады ажилдаарын, арга-дуржулгазын солчуп чоруун дугурушкан. Ол хунуң хемчеглери ажык чугаа-биле доозулган.

Август 16-да байырлалдың хемчеглери тыва кижиниң ынак суксуну — шай хайындырары-биле эгелээн. Бо солун, тывызык мөөрейни ТР-ниң культура

хевир бар деп тайылбырлааш, чыылган чонун сүттүг шайы-биле хүндүлээн.

Кидис салырынга мөөрей

Изиг, сүттүг шайны хайындыргаш, аартап ишкен соонда, киржикчилер-даа кидис салырынга мөөрейлежиپ кирипти. Ук хемчегге Барыын-Хемчиктин эрткен чылгы тиелекчилери аксы-барлыкчылар, ол-ла кожуундан Хөндөлөн сумузу немешкен, Чөөн-Хемчиктен баян-талажылар, Өвүрдүн чаа-сууржулар, Кызыл кожуундан Каа-Хем суурнуң төлээлери, Сүт-Хөлдөн ак-дашчылар, Бай-Тайгадан шуйжулар, улуг-хемчилер болгаш чеди-хөлчүлөр киржи келген. Хой дүгүнден кидисти дүрүм езугаар үш шак дүргүзүндө айтылган хемчээлинге дүгжүп турар

Улуг-Хем, Бай-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга болгаш Барыын-Хемчик кожууннарның өглери-дир. А оларның-биле дужааштыр турар өглер — моол болгаш кыргыз өңүктөривистин. Моол, тыва өглерден аңгы-ланып турар, бедик, ишти-дашты кидис-биле шыптыган, узун, ыргайтыр чазап каан ынааларлыг, тоганазы дээр шаар бедип үне берген, оң иштинде чаражы дендиги хевистер чаттыган өгнү сонуургавас-ла кижиге чок. Кыргыз Республикадан дагылыг Тывага чедир 4 муң ажыг километр узун орукту эртип келген кызымак-ла кыргыздар болду.

Арат шөлүнде тиктинген өглерниң аразында бүрүнү-биле кидистен шыптыган Мөңгүн-Тайгадан «Малчын» КУБ-тун

Дүктен кылган чараш плателерлиг «Эдегейжилер».

сайыдының оралакчызы Алдар Тамдын чогаадып тургускан. Шынап-ла, «арга кирген кижиге саат дайнаар, аалга келген кижиге эриң ызырар» деп чоннуң мерген чугаазы ханы уткалыг. Бо мөөрейге 6 кожуунуң төлээлери улуг сонуургал-биле киришкен. Өвүрдүн Дус-Дагдан Вероника Чымбалак, Чөөн-Хемчиктин Баян-Таладан Наталья Ооржак, Барыын-Хемчиктин Аксы-Барлыктан Кара-кыс Ооржак, Бай-Тайганың Тээлиден Ачыймаа Таргын, Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгдан Татьяна Монгуш болгаш Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурдан Опал Шулуу тыва шай хайындырарыга мөөрейлешкен.

Аяс, көк дээр адаанга, изиг хүнде отка шай хайындырары — белен эвес ажыл. Езулуг тыва шайны хайындырарының дүрүмү нарын, хевирлери аңгы-аңгы. Арат шөлүнге кидис өглер чоогунга шай хайындырган улусту эрткен-дүшкен чон дендиги сонуургал, одаглар аразында аай-дедир көжүп-ле турдулар.

Тыва чоннуң чаагай чаңчылын езугаар изиг, сүттүг шай хайындырарыга Барыын-Хемчиктин 42 харлыг төлээзи Кара-кыс Ооржак тиелекчи болду. Ол одага чааскаан эвес, аян тудуп ырлаан, шүлүктүүн хөгжүмчүлөрлиг. Олег Намдараа аттыг Культура бажыңының директору Сергей Хертек биле игилчи Айсуу Чигжит деткип турар болду. Мөөрейниң улуг назылыг киржикчизи, Кызыл кожуундан 84 харлыг Опал Шулуу — 2-ги черни, а 3 дугаарын Баян-Таланың 67 харлыг төлээзи Наталья Ооржак алган. Бо киржикчи тыва шайны хайындырарыга 8 аңгы

кылдыр кылыр. Кидис салырынга каш удаа киржип турарлар эки билер. Баштай хоюнун дүгүн белеткээр, савааш-биле чымчадыр улдаар, оон дыдар, дыткан соонда дуржулгалыг кижиге дүктү кончуг таптыг салыр, суг-биле өттүрер, оон борбак ыяшка эптиг шарааш, суун кургадып сөөртүр. Кидисти салырда дүрүмүн ыяп-ла сагыыр болза эки, оон башка кидистин хевир багай болур.

Чоннуң чаагай чаңчыларын эгидери ажылче республикада улуг кичээнгеи салып турары өөрүнчүг. Бо талазы-биле эки талаже эргилип орад-дыр бис. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы кожавыста моолдар-биле дуржулга кылгаш, кожууннарда кидис салырынга өөредилгени эрттирерин дугурушкан. Ынчангаш моол өңүктөрүн арга-дуржулгасындан база хөйну билип алган, олар аалдарга баргаш, кидисти салырын өөредип, дуржулганын тарадып, нептередип турарлар.

Кидис салырынга бо чылдың тиелекчилери чеди-хөлчүлөр болган. Ийиги черге аксы-барлыкчылар төлөпиг болган, үшкүзүн баян-талажылар биле Кызыл кожуунуң төлээлери үлөшкен.

Ада-өгбелерниң шаг-төөгүден кылып келген ажылын уламчылаар болгаш ам-даа сайзырадыр уjurлуг бис. Кидис салырынга тыва чонга ам-даа арга-дуржулга херек.

Кидис өг

Тыва тоолдарда дег, докулчак ак өглер хоорайжыгажы Арат шөлүнге тургустунган. Ол кымнарның өглерил? Соңгу таладан эгелээрге, Кызыл кожуун,

өө бирги черге төлөпиг болду. Республикада шыырак ажылдыг бүдүрүлгелерниң бирээзи ол. Ийиги черге Чөөн-Хемчик кожуунуң өө төлөпиг болган, а үшкү черни моол аалчыларның өө ээлээн. Мөңгүн-Тайгада кидис салыр ажыл шуудаан. Ол талазы-биле арга-дуржулганы улуг. Чөөн-Хемчикте өгнүң ыяжын бүрүнү-биле чазап кылып турар улуг бүдүрүлгө бар. Ынчангаш бо кожууннарның дуржулгасындан өөренип, аргасүмезин ап болур.

Түннели. Август айның ийи хүнүнде үргүлчүлээн фестивалга тиелекчилерни илереткеш, оларга шаңналдарны тывыскан. Уран-шеверлерден Барыын-Хемчиктен Чинчи Хертекке, Кызылдан Юлия Ильинага, Кемероводан Светлана Герасимовага, Алтайдан Надежда Молодыхка, кыргыз аалчы Куттубек Туокова, Красноярскиден Екатерина Токаревага хүндүлел бижиктерин болгаш акша шаңналын тывыскан.

Тыва чаңчыл-биле шай хайындырарының, кидис салырының мөөрейлериниң киржикчилерин акша болгаш хүндүлел бижиктер-биле шаңнаан. «Тулган өг» мөөрейинге ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы 1-ги өгге 50 муң, 2-гизинге 20 муң, 3-кү чер дээш 10 муң рубльдин сертификаттарын тывыскан. Оон-даа өске идепкейлиг киржикчилерге ТР-ниң Культура яамызы өртектиг белектерни берген. «Кидисте амыдыралдың хээлери» фестивалдың киржикчилеринге, Тываның Национал театрының артистери ыры-хөгжүмүн бараалгаткан.

Чоннуң үнелелдери

Сергей Оюн, ТР-ниң каважыл-агый сайыдының оралакчызы: «Фестивалдың беш дугаар чылында тыва шай хайындырарының мөөрейи немей кириген. Ону улусту дыка сонуургаан. Өгнүң негелдези — чаа кидистиги, ширтектиг болур. Чамдык кожууннар эрги байдалда хевир гелдеге дүгжүп турар. Кидис чаа, өгнүң кожалаңнары сары дүгүнден өртүтүнген. Чамдык өглерде кидистен кылган каталгалар бар-дыр, ол талазы-биле чаарттынып турар-дыр. Чылдың чайгы, үезинде мал дүгүнден кидисти салып турар сүмелээр-дир мен. Ынчан арат дуржулга улгадыр. Кидисти чүнү-даа кылып турар апарар өгбелерниң уттундуруп баруу чаңчылын катап дигри аныяктарга дамчыдар уjur бис».

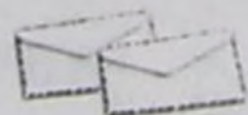
Зоя Монгуш, Улусчу чогаалдыг төвүнүн кидис чалыңы: «Фестивалдың угланышыны — мал дүгүн болбаазырадылга ажылдап сайзырадыр. Ол дүктен, кидистен янзы-бүрү кылгылааны, идик-хепти даарап, аралыры. Негелдези база ында тыва чоннуң эдилелдерин тузун кидистен кылган болуру уjurлуг. Согааш, бала, карак, шурууну ыяштан чаз кылыр. Маңаа чүгле кидист эдилелдерни кылыры чүгү Кыс кижиниң эдилелдери тыва ойнаар-кыстарны кидист кылырын чедип ап турар бол эки-дир. 5 чыл бурунгаар байырлал чаа эгелеп турда, талазы-биле кым-даа шоолу билбес турган. Бо чылды ончало демдегеп болур. Кайы даа келген төлээлери шыыра белеткенген-дир. Аныяктар хаара тудар херек, бо удаа эскергеним — өглерни аны шыырак оолдар тип турар өөрүнчүг-дүр. Чылдың-на аңгы девискээрден аалчылар чалап турар бис. Олар бистерден өөренип алгаш, чуртунга баргаш, боттарының улустарын дуржулганын дамчыдып турарын демдегеп турлар. Моңоңгаар ам-даа хөй чурттарда аалчыларны чалаар деп планч турар. Ажылывыстың түңнел оон көстүр».

Светлана Ванзатова, Бурятиядан келген аалчы: «Мен бо онза байырлалче Бурятияга культура сайыды чорутту. Тыва болуп турар кидис байырлыг билер мен. Бо талазы-биле тывалар бурунгаар хөгжүп турар чон-дур. Мен бо байырлалда дизайнер уруу Улзыма Ванзатованың дүктен даараан плателерин эккелдим. Боду бичии уругу болгаш келбээн. Хоринский районунда мода театрының дизайнер чурукчузу кижиге. Дүктен кылган идик-хепти шеверлер даараарын уругларга база өөрдүп турар. Маңаа кээривис бистерни чараш тыва чаңчы езугаар уткуп, хүлээп алганын өөрүп четтирдивис. Хоорай сайзырап турарын, таланты артисттерниң солун концерти көрдүм, чараш бойдус чурмалындан аңгыда, хуулгаазы Алдын-Булакты магададым».

Байырлал чылдан чылче улам аян-шинчи кирип, чаа чогаалды чы чедишкinnerлиг болганын келген чон үнелээн.

Ася БАЗЫР-ОО

Эрес ХОВАЛЫГЫН тыва чуруктары.

Чагаалар аразындан

Эскертинмес кижилер
чон аразында хөй

Шынап-ла, бистин аравыста эгэртинмес байлак төөгүнү, салым-чаянны бодунда шыг-жал чоруур кижилер хөй. Олар-биле чугаала-жып ораарга, аажок солун чүүлдерни билир боор. Ону кижин хар-назыны улгады бергеш билип каары хомуданчыг-дыр. Бистин өгбелеривис кым-чардан укталганыл, кандыг чораан кижилерил деп айты-рылганы боттарывыстан ай-тырып чоруур бис бе? Чок. Мен бодум улгады бергеш, ажы-төлүм билзин дээш ада-манның үнгөн дөзүн, ук-төөгү-түн чада аайы-биле 14 чыл шти чыып, сактып, төрөл-өлүк дептерин долдуруп чор-мен. Кайы дөргүл-төрелдин ажы-төлү каш, чечел? Олар-ын салым-чолу оон билди-ер. Кол-ла чүүл дөргүл-төрел-ыштарындан, дагылгалар-ын дээш аажок чоокшулажып

таныжар, найыралы быжыгар боор. Амгы үеде аныак-өскөн төөгүзүн, дөргүл-төрелдерин орта танывас, өгленип-баш-танып-даа алыр таварылгалар тургулаар. «Төөгү билбеске, төөрээр, төрөл билбеске, тү-рээр» дээр болгай.

Амыдырал-чуртталгазы берге, ажыл-агый, дөргүл-төрелдери чок кижилерге өөрүшкү, муңгарал-даа та-варжып кээрге, сеткилин-ден дуза чедирер кижилер-ни кижин билир болгай. Ол «эскертинмес» кижилер-дир. Олар аныак үезинде шко-лага, суурга, чонга ажыктыг чорааннар. Чижээ, улуг на-зылыг Эрензен Тежит башкы. Ол аныак үезинде өөреникчи-лерин, аныак-өскөнни хаак-таарынга, боо адарынга, шы-дыраа ойнаарынга, аян-чорук кылырынга шын сеткили-биле өөредип чораанын сактыр мен. Башкыны суурда-даа, школада-даа уткан.

Суурууска 60-70 чылдар-да орус омактыг чон хөй тур-ган. Уруг-дарыг орус дылды дыңнап, чугаалажып турган. Амыдырал хемде сугнуң агышкыны-биле демей, хөй чон хоорайже көшкүлөй бер-ген. Суурда орус дылды эки билир 2 угбам арткан. Олар школага орус дыл башкыла-ры бооп ажылдап чораан. Ол дээрге, Севзэн өгбениң уруг-лары Надежда биле Вера-дыр. Угбашкыларга немеш-тир Галина келген. Мен эге класстар башкызы болуп 40 чыл ажыг ажылдап келдим. Вера, Надежда, Галинадан үлегер-чижек ап, өөренип-даа чордум. Бо башкыларым база эскертинмес, эки кижилер-дир.

Эскертинмес, чон аразын-да чоруур эки кижилер ду-гайында чугаалап, бижип кө-рээлинер. Кижилериниң экизи — хөй орден, медальдарында эвес, а оларның чонга хүндүт-келинден хамааржыр деп бо-даар мен.

Майя ДАРГАТ.

Кызыл хоорай.

Өттүр бижээн

Бо чылдың июль айның те «Шын» солунга үнгөн тарыс — сорунзалыг ар-аан» деп чүүлүнде Михаил ырбу эрткен чылын Тарыс жаанче аржаанчылар-ы сөөртүрүндө четпестер-бижип, пассажирлерни өртүрүн бо чайын эки-дерин, ону кижилерге мыл чок, эптиг кылдыр ганизастаарының чугула-н бижээн. Республиканың уктарында байдалды чоокта ОШАЧКИ-ниң Интернетте-тийдан сонуургап олургаш,

июль 31-де Тарыс аржаанынче 17 кижини сөөртүп бар чораан «Урал» машина аңдарыл-ганын номчудум. Озал-ондактан кемдээн кижилер база бар деп бижээн чорду. Кижилер өлбээни эки. Бурган, өршээ! «Уралды» чолаачы эвес, Кун-гуртугунуң чурттакчызы мунуп алгаш чораан болду.

Михаил Норбу деп автор өттүр-ле бижээн-дир. Тарыс-че республиканың кайы-даа булуңнарындан кижилер ар-жааннап барып турар. Ол аржаанче аржаанчыларны

сөөртүрүн харысгалгалыг организациялар корум-чурум, негелделер езугаар организа-таар, хынаар болза эки-дир. Оон башка аржааннап чо-раан кижилер аңдарлып кагза кончуг-дур.

Кунгуртугже орук кончуг кадыр-берге дээр чоржук. Аржаанчыларны айыыл чок сөөртүп турар апарбаанда, чеже-даа сорунзалыг болза, Тарыс аржаанче барбас мен. Коргар мен. Аржаан эки — амыдырал оон артык.

Ирина СЕВИК.

Кызыл хоорай.

Ак-Довурак хоорайым

Чурттап турар хоорайым Ак-Довурак 50 чылдаан оюн эрт-тирген. Ол үеде ук байырлалга киржип шыдааанымга хомудап ораар-дыр мен.

«Тыва даг-дүгү» комбинаты 1964-жылдың сентябрь 1-де ажыттынганын-а, байырлалды июль төнчүзүндө тирип турар апарган. Хоорайның чылдаанында фабрикага ажылдап-аан улуг назылыглар чурукка тырт-ган бис. Ук чуруктарны альбому-да алган, өйлеп-өйлеп көрүп чоруур-а. Ажылдап чораан чылдарымда өөрүм-биле, ээлчег, цех начальни-ки Н.В.Стародубцева, Е.Смирнова-р-биле кады тырттыргаш, солунга үрген чуруктарывис база бар. Ол ерде шын, ак сеткилдиг ажылдап-аан бис. Кээп турар руданың хөйүн-ажыл шагы төнер чоокшулап турда, арттырбас дээш савалакчыларга тер, цех машинистери, безин сава-лып, дузалажы бээр бис. Шак ынчаар-а ажылдап келген түңнелиviste, ың болгаш чылдың планын 100 хуу-ок ажыр күүседир турган бис. Ол е ажыл шагында бичин-даа хостуг-рар чай чок.

Амгы үеде фабрикавыстың байда-берге. Ак-Довурак хоорайывыстың нуку ат-алдарын катап эгидер деп, анын Баштыңы Шолбан Валерьевич а-оол бүзүрелдиг чугаалаарга, кижин олурар-дыр. Хоорайым моон-даа-аар чаарттынып, хөгжүүрүн кү-р-дир мен.

Алдын ЭНГЕ.

Украинадан дезип көшкеннерге

Украинадан көжүп үнер ужурга таварышкан болгаш Тыва Республиканың девискээринде келген кижилерге дуза чедирериниң талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

Бо чылдың июльдан август 11-ге чедир респу-бликада Украинаның 0 хардан 87 хар чедир назылыг 18 хамаатызы келген. Олардан билдиришкин кириген-нер: 4 кижини — «дезип көшкен» деп эрге-байдалды тыпсырының болгаш оон соонда Россияның хамааты-зы эргелиг болурунун дугайында; 14 кижини — Россия Федерациязының девискээринге түр чурттаар чер-биле хандыраарының дугайында. Бо хамаатыларның билдиришкиннерин сайгарып көрүп турар. Оларны сайгарып турар үеде Россия Федерациязының девис-кээринге бо чылдың октябрьга чедир түр чурттаар чер-биле хандырганының дугайында шынзылганы берген. Ол хамаатыларның чамдыктарын (15 кижини) төрелдеринге чурттадып каан, пенсионерлерни Кы-зылдың хоочуннар бажыңыга тургускан.

Украинадан дезип көжер ужурга таварышканнар-ның эмчи шинчилгезин эрттирген, социал байдалдыг аарыглар илереттинмээн (сөөлгү өг-бүлени докумен-тилерни алган соонда шинчиер).

Сукпактың тускайжыттыгын интернат-бажыңының Хадың суурда филиалына 30 кижини түр чыгыра-рын шийтпирлээн. Оон белеткелин РФ-тиң ОБЯ-зы-ның Тывада Кол эргелели, Росхереглелхайгаарал хы-нап көргөн. База бир пункту ажадары көрдүнгөн.

Бо чылдың июнь 22-де РФ-тиң Чазаның док-таалын езугаар Тыва ниитизи-биле Украинадан көжүп үнер ужурга таварышкан 255 кижини хүлээп алыр ужурлуг. Оларга ажылдаар 50 олутту хостаан, база 50 кижини ажылдадып алыры-биле биче болгаш ортумак бизнестин ажылдакчылары белеткеп турар.

ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика-жамызының медээзинден.

Ажыл-ишчи ада

Сергей Бадарчиевич Кол бүгү назынында кожуунуң хөгжүлдезинге үлүг-хуузу кирип келген спортка база балыктаарына ынак хоочун, төлөптиг ада деп дыңнааш, ону тып чедердим.

Тоора-Хем суурга ортумак школазын дооскаш, ыяш-агый болгаш тудуг бүдүрүлгелерин-ге 1996 чылга чедир ажылдаан. Адыр-Кежиг, Тоора-Хем суурнуң чуртталга бажыңнарын, Ий суму-нуң школазының тудуунга кириш-кен. Амгы үеде Россия биле Ты-ваның каттышканының 100 чылы юбилейге уткуштур Тоора-Хемде В.И.Ленинниң тураскаалыңче ыяш чаданы болгаш оон девискээри-ниң чаагайжыдылганын (хуу сай-гарлыкчы Вадим Салчактың дет-кимчези-биле) кылган бригаданың удуртукчузу. «Арга-арыгдан ыяш сөөртүрү белен эвес. «Урал» ав-томашиналар безин оруктарга ка-далыр» — деп, ол чугаалады. Оон аңгыда эрткен чылын өскүс уруг-ларга чурттаар оран-сава тудуун эгелээш, 1 ай дургузунда тудуп дооскан.

Өөнүң ишти Алевтина Ак — Тоора-Хемниң элээди уругларның спорт школазында чурук башкы-зы. Ол оолдарын чуруттунарынга ынак кылдыр өөреткен. Байыр-лалдарда өг-бүлө чаңгыс черге чыгып, авазы уругларын аажок чаагай манчы-хуужууру-биле өөр-түр. Тайгазындан чыгган мөө-гүзүн дузап, кызыл-кат, көк-кат, инек-караа, киш-кулааны чыып, вареньени хайындырып алыр холу чөмзиг ава. Тожунуң агаар-бойду-зу эртен-кежээ соой бээр боор-га, теплицаны өгнүң эр ээзи боду кылып ап, ында помидор, огурец, перецти база огородунда карто-фельди, капустаны четчир кылдыр тарып, күзүн элбек дүжүттү ажаап ап турар.

Өг-бүлениң улуг оглу — респу-бликада билдингир апарган ыраа-жы Аюхан Кол. Ол — аялгаларны чогааткаш, боду күүседир талан-тылыг ыраажы. Аюханның ырлаа-ры кырган-авазындан хан дамчып келген деп болур. Ол аныак тур-гаш, аажок чараш ырлаар, гита-ралаар турганын Сергей Бадар-чиевич сактып чугаалаар. Ортуну Ай-Хан бо чылын ТКУ-ну чедиш-кинниг дооскан, төрзөн школа-зынга география башкызы болуп ажылдаар. Хеймери Долаан 10-гу классты дооскан. Ол — волейбол-даарына ынак. Россия, республи-ка чергелиг маргылдааларга ти-лелгелиг черлерни ээлеп келген. Аас-кежиктиг кырган-ача, кырган-ава 5 уйнукут.

Сергей Бадарчиевичиниң ба-жыңын даштындан көөрге, шевер-гини аажок. Бажыңын улгаттырып, септээр сорулганы салган. «Күжүм турда, кылыпкы дег ажылдарны шаам-биле кылып мен» — деп, ол чугаалады. Кадыына чалынмайн, дерин төп тургаш, оолдарын бут кырынга тургузуп, дээди эртем че-дирип алган. Оолдарына чоок-ка-вы девискээрге бажың-балгатты база тудуп белеткээн.

Эрткен чылын Эрзин кожуунда чурттап турар улуг угбазы Марина

Бадарчиевичиниң бажыңын база туткан. Угбазының бажыңын 1 ай дургузунда кылып дооскан. Даң адып турда, 4 шак үезинде, агаар-бойдус сериин турда, ажылдап кириптер. «Агаар-бойдузу Тожу-дан ылгалдыг болгаш аажок изиг. Суурнуң чурттакчылары: «Кажан дыштанып турар кижин боор?» — деп чугаалажып турганын ол кат-тырып, сактып ораар.

«Тожуну көрбээн кижин, Тыва-ны көрбээн. Азасты көрбээн ки-жи, Тожуну көрбээн» дээр болгай.

Сергей Бадарчиевич уйнуу Даш-Шуру-биле огородунда.

Азаска дыштаныр аян-чорук-чуларга эптиг байдалды тургуза-ры-биле Азас хөлче баар орукту септеп кылып болза эки дээрзин Сергей Бадарчиевич чугаалады. Шынап-ла, юбилейлиг чылда То-жуга аян-чорукчулардан аңгыда, хүндүлүг аалчылар аалдап кээ-ри чугаажок. Тожунуң катаптат-тынмас чараш бойдус чурумалын Азас хөлге четкеш, көөр болгай. Тус черниң чагырга чери ол ай-тырыгны шийтпирлээр аргазын өөренип көөрү чугула. Чүге дизе Азас хөл дээрге, Тожу кожуунуң «арны», чоргааралы болгай.

Сергей Бадарчиевич балык-таар, шыдыраалаарына ынак. Республика чергелиг шыдыраа маргылдааларына чыл санын-да киржип турар. Ынчангаш оон кожуун бүрүзүндө шыдыраачы эш-өөрү дыка хөй. Уйнуктары кырган-ачазын дөзеп база шыды-раалаар болган.

Хостуг үези хөй эвес-даа бол, ол балыктаар үени тып алып, 6 кил улуг балыкты тутканын улуг чоргаарал-биле чугаалады. «Улуг балыкты уштуп шелери белен эвес, тускай аргаларлыг болур. Тывалар балыкты кайы хамаанчок хөйүн тутпас, өйлеп тудар» — деп, ол немеде.

Ада-ие — уругларына үлегер-чижек. Сергей Кол — арага-дары ишпес, ажылгыр, спортка ынак төлөптиг адаларның бирээзи. Тожу кожуунуң чагырыкчызы Ва-лерий Торжу Сергей Бадарчиевич аныяндан тура бут бөмбүүнге ой-наарына мергежээн болгаш мар-гылдааларга тиелелгелиг черлер-ни ээлеп турганын чоргаарал-биле чугаалаар болду.

Төлөптиг өг-бүлөгө аас-кежик-ти күзеп байырлаштым.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чу-руу.

Улусчу тудуг Калдак-Хамар

Чаа-Оваа арт кырынга Наадым-2013-түн аалчылары чыгып турда, ада-иемниң шаанда чайлап чорааны төрөөн черимниң арыг агаарын тынып агаарлавышаан, бичинимде Чаа-Оваа шөлүнүн делгемнеринге шокар пөс дег, өң-баазын чечектер, честек-кат шыва алган ойт-сигенин чайладыр бут-чанагаш сүзүп, малмаган кадарып чорааным сактып келдим.

Наадымның хемчеглеринде аныяк болгаш улуг аяттарның чарыжы, янзы-бүрү уксаалыг малдарның делгелгези, ат-сураглыг мөгелеривистиң девиг-салыы, ча адары, шыдыраа ойнаары, кидис өглериниң болгаш чадыр оран-сава хоорайының делгелгези, бараан саарылгазы дээш, чүнү чок дээр. Бо-ла бүгү артистерниң уран-чечен көргүзүлгери-биле үдеттирген. Чүгле Тываның булуңнарындан эвес, а кожа чыдар Моол күрүнениң аалчыларының машина-балгадының хөйүн канчаар, ылаңгыя байырлал доосту бээр-ге, бүгү чон чанар дээш машиналарынга шимчеп үнүптерге, Калдак-Хамарның каалама оруунга сыңышпастан турду...

Шак мындыг улуг байырлал 1942 чылда чайын Тес-Хем кожуунунуң Чаа-Оваа шөлүгө Калдак-Хамар оруунуң тудуунуң доозулганы-биле болуп эрткенниң дугайында ол үениң хоочун ажилдакчыларындан дыңнаан мен.

Тыва Арат Республика турда, Калдак-Хамар оруунуң тудуу бистиң девискээ-ривиске эң-не улуг хемчээлдиг болуп, аңаа шупту кожууннарның ишчилери киришкен. Ол дээрге чүгле Тес-Хемниң эвес, а республиканың төөгүзүгө, ооң хөгжүлдизинге балалбас исти арттырган болушкун-дур. Өске талазында, орукту ажыглалче киригенинден бээр 70-80 чылдар эрткенде, солун-сеткүүл арыннарынга аңгы-аңгы авторларның бижээн чүүлдеринде орук тудуунуң кажан эгелээниниң база доозулганының талазы-биле карышкактыг медээлерни берип турар. Калдак хемниң чанында тураскаалда айыткан чыл биле херек кырында ажилдың эгелээн чылы дүүшпес. Маңаа хамаарыштыр архив шыгжамырындан көрүп номчааным барымдааны демдеглекседим: 1936 чылдың 5 айның 21-де Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы Таакпан, кожууннуң чагырга секретары Монгалбинниң аттарын салган №119 документ езугаар ТАР-ның Министрлер Чөвүлелинге илеткээни болза, «бо чылдың 6 айның 1-де кожууннуң 12 сумуларындан 250 кижини орук тудуунче хаара тудуп үндүрдүвүс. Ынчангаш моон мурнунда дилээвисти дарый шиитпирлеп бээрин диледивис» деп каан. (Үндезини: ТР-ниң Төп күрүнө архиви — фонд 92, опись 1, дело 611, лист 20).

ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң 1941 чылдың 9 айның 17-де №49 доктаалы езугаар Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы А.Чымбаның адын салган документизинде «орук тудуу доозулган болганда, ону хүлээп алгаш, ажыглалче кириер талазы-биле комиссияны тургузар. Ооң кежигүн-неринге Аранчал (даргазы), Диков, Иванов, Мальцев, Сүрүн, Коңзан-Хаай, Таакпан оларны томуйлаар. Ук ажылды сентябрь 25-тен орайтатпас». (Үндезини: ТР-ниң Төп күрүнө архиви — фонд 92, опись 1, дело 917, лист 54).

Калдак-Хамар оруунуң тудуу 5 чыл болгаш барык 3 ай үргүлчүлээн. Ону сезон үезинде чорудуп турганы чугаажок. Кыжын чер доңарга, ажыглаар тускай дериг-херексел, машина-техника чогуңдан орук тудуу доктаай бээр. Чылдың чылыг үелеринде чүгле 3-4 ай дургузунда ажилдаар.

Чоннуң чугаазы-биле алырга, шагшаанда Мурнуу, Чөөн Азиядан углап үнген торгу оруунуң чорумалдары Тес-Хем кожууннуң Калдак-Хамарны таварып эртип турган дээр. Тус черниң чурттакчылары-даа, ырак-узак, чоок-кавидан аал-

чылар-даа кадыр, берт, айыыл-ондактыг Хамар сынын айт малга, шары-бугага, тевертерге чүдүрнүп алгаш, ажып чораан. Ынчангаш эрткен 20 чүс чылдың үжөн чылдарында тес-хемчилер Хамар сынының кырында берге орукту Калдак хемниң иштинче чавызадыр угландырып, хем ишти-биле чаа орукту үндүрер деп саналдаарга, ТАР-ның Чаазаа ону деткип, чонну эвилелдеп, орук тудуун «улусчу тудуг» деп чарлаан. Хайым-ишчи үүле эгелээн. Ол шагда хая-дашты, хөрзүндовуракты коптарып, төгө тыртып алыр тускай машина-техника бар эвес, «Демниг сааскан тевер тудуп чиир» деп тыва үлегер домакта сөглээни дег, арат чон холунда бар турган херекселдер: демир-хүүрек, лом, хол хирээзи, балды-маска, кускун-хаай, озук, кержек, чаңгыс дугуйлуг идер тергелер-биле чепселенгеш, малгаш-баллары чиндиңейнип чыдар черге орукту тудурунга белеткенип алган.

Калдактың оруунга чаңгыс Тестиң араттары күш чедип шыдавас, бүгү Тываның арат чонун, намчыларны болгаш аревчиликтерни кыйгырза чогуур деп санал үндүрдүм... Ооң дайлымы-биле бүгү Тываның нам организастары арат чонну баштап алгаш, Тываның төөгүзүнде кажан-даа турбаан улусчу тудугже хөгүлүг тура-сорок-биле кожуун-кожуундан сөктүп-ле эгелээн.

Тестиң Ортуку болгаш Үстүкү Шынааларының Шалык Дарзыг баштаан чүс ажыг араттары, аныяк-өскени паш-савазы, балды-хирээзин дергилээн, хүүректерин, кускун-хаайларын туткан, ыр-шоорлуг, хөмөй-сыгыттыг аг-шериг-биле дөмей Таңды эдээн дургаар шуужуп чораан. Эрзин, Бай-Хөл, Бай-Дагның араттарын баштаан Доңмит, Дыңгыжаа, Овааты үш база-ла Калдакты казаны-биле бадып олурганнар. Тываның шупту булуңнарының араттары — Турандан Тээлиге чедир, Чадаанадан Суг-Аксинга, Шагаан-Арыгдан Ак-Туругга, Хам-Сырадан Өдүгенге чедир Калдактың оруун кылыр дээш чыгып келген. Намчылар — Шеминиң Серенмаа болгаш Дамдын-оол, Шекпээр, Барлыктың Чырта-оол, Шагаан-Арыгның Докан-оол биле Санчы-Мидип, Тожунуң Сагаандай Салчак болгаш Кылай боттарының сумуларының араттарын баштап алган хөйүнү тудуунче тутсуп орган. Машина туржук, терге безин танывас, каш тайга ажилдыр чурттуг тожулар кожууннуң нам комиссиязының даргазы Балчыма, хоочун аңчы Бараан Мырлаа, Кылай сугларга баштаган он шаа кижилер Дерзигни куду Кыс-Кежиглээш, Сай-Буренни өрү чоруп орган.

Калдактың кыры имилеме кижилер, сактырга, бүгү тывалар ында чыгып келген ышкаш. Ары чарындан Өвүрге чедир майгыннар, ыяш будуундан кылган чадырлар базым бүрүзүнде. Кожуун бүрүзүгө казар черни онаап каан. Тудуужулар аразында чаржып-даа, арга-дуржулгазын-даа солчуп турар. Намның Төп Хораазының даалгазы-биле Маныгы огу Оюн Энзак, орук тудар талазы-биле тускай эртемниг Чижов дээш, өскелер-даа машина-балгады-биле шагда четкилеп келген. Орук тудуунуң төлөвилелин саазында шыйып алган, кожууннар баштыңнары-биле чыгып, изиг-изиг чугаалажып турган үезинде мен чеде берген мен.

Тываның төөгүзүнде бирги улусчу орук тудуунуң ажилдары эгелээн. Калдактың берге черлерин карыш-дугайлап чаалап ал турган. Хемниң иштинде кижилер кымыскактар-биле дөмей. Чаа-Оваага чедир беш улуг көвүрүг тудар, хөй муң кубометр сай-довуракты казып үндүрер, хая-дашты буза тепсип аштаар, орук эртер девискээрни арга-арыг ыяштарындан арыглаар дээш езулуг бойдус-биле дайылдажып турган дег. Арат чон намның кыйгырынга чалгынналып, хей-ады бедип, кадыг-бергелерге торулбаан. Эртенги үеден эгелээш орай кезээге

чедир ажилдааш, шылаар хамаанчок одагларының чанынга чыгып, кезээни каткы-хөгүлүг, оюн-тоглаалыг эрттирер турган.

Тожуларның одааның чанынга улус шуут үзүлбес. Одаглары талазы-биле тожуларга кым-даа бырашпас... Ужурган курга ыяштың кыпкан даажы хүрүңейнип, шедиргеленип үнгеш, караңгыга чидип турган. Одагның кижилер олурар черинге шиви будуктарын чаткаш, ооң кырынга сиген каап алыр, олбук-кудустан ылгал чок. Чаыстан камгаланыры-биле кижилер бүрүзүгө өйлөп каан чартык чадырлар бар. Ооң доразында аяк-сава, шаары дүвүнде артып калган шай сакпыңы көстүп чыдар. Чадырның өргөн-нериниң будуктарында хөмөлөп каан элик эди, дилгеш, кевиктирип каан хүл-бүс мойнаа, төрөпчи, тепсе чок эзерлер, аңдарып каан элик кежи хөрөктээштер, бышкак индиктер, дыранды сиирлер азып каан тургулаар чүве.

Бир-ле катап хоочун аңчы Бараан Мырлаа аңчы ужуралдарының дугайында чугаалап олурган. Ооң чугаазы бичин үзүктелди бээр, «Оон чүү болган? Канчалган?» деп аныяктар хоочунну кыңчыктырбайн, айтырып олурганнар. «...Чактыр боолуг кижилер болчук мен. Боолаан соонда «Хөг-хаг!» дээн ышкаш болганда, ийи буттап туруп келзе, азаң бо де! Аксын аазадып, аспактарын шагжайтып алган ирең келди-ле дивес сен бе! Көөрүмге, ол шагжагар улуг дыт кырынче ужуп баткан дег болду. Чүү-даа болза, ооргамда бижээмни бадыра тыртып алгаш, багай боомну уннай туткаш, «чык»-ла кылдым. Ирең бир бүдүрээш, доо халып, бо халып туруп берген. Боону катап база октай каапкаш, улай-улай дарыны уруп алгаш, окту сүмек-биле кирип дыгып бадырып-каш, ирейниң кулак дужунче шыгаай чорумда, ирең беш базым чоокшулап келген. «Чүрээң дужу кайдал?» дээштиң басыпкан мен. Боо-даа «төг»-ле диди. Ирең мурнукузундан ыракта арткан дег болган, ынчалза-даа дүмбей арганы чаңгыландыр алгырган соонда, кырымдала келген. Чудукту ажа халааным безин билбес мен».

«Аа, Богда! Оон, оон чүү болган?» — деп, ирейни аныяктар хөөктүрүп турлар. «Хөг-хаг», «садырт-сидирт» дээн соонда, элик кежи хөрөктээжигиниң чартыы ирейниң холунда барган. Хөрөктээш чартыы-биле үсперлежип, чардыгып турда, боомну октааш: «Көк-Пөштүн пөжүнүң тооруу боордан башка, Көк-Пөштүн аңчызының огу ыңдыг амыр деп бодаар сен бе» — дээш, хөмө басыптым эвеспе. Ирең бар шаа-биле «хөө-хааа!» деп алгыра каапкаш, ийи-бир баскаш, каш харның кырынга тендиңейнип чоруй, кээп дүшкен. Ам-на тыныш ажып, оожургаан мен» — деп, аңчы чугаазын доосту.

Калдак-Хамар оруун тудуп турган тес-хемчилерниң база солун-сеткүүлге үндүрген сактыышкыннарын номчуурга мындыг. **Ы.У.Дензин:** «Ынчан бистер, аныяктар, кедегей көдүрлүүшкүнүг, изиг, соокту, хат-шуурганны, чаыс-чайыкты-даа тоовайн, чер аразының ыраан түвексинмейн, аыш-хемниң чедер-чедипезин-даа өкпелевейн, бар-ла күштү салдынган сорулгаже углап, хей-адыыс бедик ажилдап турган бис. Хуваалдалыг ажилдарны саадатпайн, доозар дээш арбаннар, сумулар аразында мөөрейлерни чарлап, изиг түлүк чаржып турганыыс дүүн болган дег сагыжымга чуруттунуп келир. Ажил-соонда кезээлерде аныяктар бөлүгөжип алгаш, одаглар кезип чоруптар бис. Чугула үүле-херектиң күүсекчилериниң демниг күжүн, быжыг эп-найыралын илереткен кожамыктарны чогадып-каш, ырлажып чорааныыс утундурбас».

З.П.Аракчаа: «Аңаа Тываның бүгү чурттакчылары киришкен. Езулуг улусчу тудуг ол-дур. Кызыл туктарын киискидип, аыш-чемин, шуглак-дөжөөн үң-

герип алгаш, аян ырлыг чедип келтиргит-найыралдыг ажилдап чораан. база кускун-хаай-биле хая-даш соок чер казып, быра-биле бош даштар кагып, идер тергеге довурак дажып, нум-биле кады бир дем-биле ажып чордум. Шыргай, чадаң ыяштар аразы кылаштаттынмас, кайнаар-даа баа-суг, малгаш. Чаыс үзүктелбес, индик-кургавас. Одаглары, мал өртээр, карар чер тывылбайн баар. Калдак кайы-даа талазы дыка кадыр, кысыңмарлажып ажилдап турган.

Б.Х.Чавырык: «Шуурмакка шыттырмырлыг 2-3 бажың турган. Кызыл бараанны аңаа эккеп каарга, чайгы Тыва Хамар сынын ажык мал-маганга чүдгеш, ажырып, кыжын Калдактың иштин дош кыры-биле шанактарга сөөр турган. Дош эрий бээр, хем ишти-бичоруюру болдунмас».

Бо чүүлду бижип ора, Калдак орун тудуунуң эгезинден төнчүзү чедир дагдынган хүлээлгелерин билден бирээ чокка күүседип чораан. **М.Д.Сувандинниң** чугаазын сактып келдим: «Орук тудуунуң үезинде күш-ажыг чуруму шеригжиткен чурумдан дудуу Оттур, удуур, чөмөннөр, дыштанар уж-луг шактарны тодаргайлап каан. Мурнуу чы ажилдыг арбаннар болгаш кижилер төп одагда агит-хуудустарга удаа-даа чырыдып турган. Улусчу тудуг онза хайныышкынныг, бир янзы шимчээшкениг турган чүве. Улуг тудугнуң аар-бел ажилдарын келген аныяктар-ла болт шыдап үнген» — деп чугаалап, тудуу ажыглап чораан хол хирээзин көргүзүп: «Калдак тудуунче чорударда чангактап чидидип алырга, бүдүн сезон шыдаар хирээм» деп мактагылаар. Ирең хирээни 1934 чылда авам, ачам өгө-ле тудуп, чурттап бээр, угбам, чөст белекке берген дээр. Ачавыс ол хирээ-зи-биле чүгле Калдак-Хамар оруун эвас а Самагалдай райпозунун, школаны харылзаа белдириниң оран-бажыңнары төрөөн чери Чыргалаңды сумузуңуң чурталга бажыңнарын, садыг, клуб, уругу сады дээш, оон-даа өске тудугларын ажилдап, үлүг-хуузуң кириштирген. Ада-иевистиң эдин ажы-төлү бисте улаштыр эдилээш, 2002 чылда Чыргалаңды ортумак школазының музейин дамчыдып бердивис».

Кадыр-бертиг, шыргай арга-арыгы малгаш-баларлыг черге орукту үндүрүп алыр дээш бистиң ада-өгбелеривистиң хөй чылдарда чаңгыс демниг, эпиг-найыралдыг ажилдап чораанын сактып кээр чоргааранчыг.

Ол шагда эчис тура-сорок-биле бисте өгбелеривистиң эгелеп кааны, амгы өскө де аныяк салгалдың чаартып, хөгжүлдү келгени Калдак-Хамар оруу чурттуң фидералдыг өнчүзүгө чедир сайзырап, чүгле республиканың чурттакчылары-биле эвес, а кожа-хелбээ чыдар девискээри-ниң чоннарының аразында харылзааның аргыжылганың судалы апарган. Шааңда шагда шыпшың чыткан Калдак хемниң кыры-биле куш ужар Хамар сынында абыр-бо хүнде күчүлүг машина-техниканы шимээн-даажы үзүктелбес...

Орук дургаар халыткаш, Чаа-Оваа аңчы кырынга үнүп кээр, төрөөн черимни чаттылган делгемнери сагыш-сеткелди оожургадып, айдызап кээр. Соңу чүбүгүндө хая-даштыг арт-сынын ногат эзим-арга дуглай бүргөп, чурумалды бойдушту улам аян кирип, мөңгүн сүд дег, арыг суглуг хемнер даажы таалай чыг дыңналып, талыгырже чатты берте ховулары чиргилчиннелип көстүп чыдар. Чыккылама соогунда хаартып, чайгы чак салгынынга суйбадып, таалап өскө амыдыралдың улуг копказынче кезе берген, ажил-ишке дадыктырган төрөө черимге күдүк басып мөгөөр мен. Калдак-Хамарның улусчу орук тудуу бичоннуң эп-найыралының быжыг көвүрү болуп, төөгүвүске арткан.

Иван СУВАНДИН

«Спорт-фильм» студиязы бөгүн

Барыын-Хемчик кожуунда «Спорт-фильм» студиязының уруглары, чайгы дыштанылганын омак-хөглүг боорда, кончуг ажыктыг эрттирип турар. Бо хүннерде олар Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чыл оюнга турскаадып, «Буян биле Анай-Кара», «Хоорайым чечектери» деп уран-чечен фильмнерни, «Балыкчы Багай-оол биле Сүт-Хөлдүн дөңгүр Көк-Бугажы» (автору Маадыр Ондар) деп тыва тоолду, «Хоорайымга ынак мен!», «Ыракта мээң авамга», «Мөге болур мен», «Найырал» деп кыска хемчээлдиг болгаш «Тываның мөгелери», «Тываның аржааннары», «Кыстың бүдүжү» деп өөредиглиг киноларны белеткеп турар. Уругларның чогадылга төвүндө кино студиязының ажыл-ижин со-нуурган, ооң удуртукчузу **Валерий Сарыг-оол** биле чу-гаалаштым.

— Силерниң «Эки аъттын ээзи» деп ажылыңарны улуг сонургал-биле чаптап көргөн мен. Ооң көрүкчүлери хөй болган ирги бе?

— 2013 чылдың декабрь айда «Эки аъттын ээзи» деп долу хемчээлдиг (1 шак 30 мин.) уран-чечен кинону тырттырып дооскаш, Кызыл хоорайның Тыва үндезин культура төвүнге, «Строитель» Культура бажыңына, Орус культу-ра төвүнге көргүскен бис. Июль 31-де Кызыл хоорайның Тыва культура төвүнге көрүкчүлериң дилээ-биле база көргүстүвүс.

— «Эки кылган ажыл — элечитпес алдар» дээр-ле болгай. Чеднишкиннериңер хөй-ле боор, аа?

— 2014 чылдың май-июнь айларда Санкт-Петербург хоорай-га болуп эрткен бичии болгаш элээди уругларның Делегей чергелиг «Петербургский экран» фестивалына студияның тырттырганы «Мээң ачам» деп кыска хемчээлдиг кинозу 1-ги черни ээлээш, алдын медаль-биле шаңнаткан. Ол-ла хүннерде улуг улус аразына эрткен «Белые ночи» деп фестивалга 3-кү черге төлөтпег бооп, хүлөр медаль-биле шаңнаткан.

— Чажыт эвес болза, бурунгаар планнарыңар-биле таныштырып көрүңер.

— Кызыл хоорайның 100 чыл оюнга база бирги тыва профессионал кинооператор Карма Монгуштуң чырык адынга турскааткан кинофестиваль бо чылдың сентябрь айда Кызыл хоорайга болуп эртер. Чаа тырттырган киноларывысты ол фестивалга кириштириңер-биле белеткеп тур бис.

— Кино тырттыраы дыкала солун боор, аа. Ынчалза-даа кандыг-даа ажылдың берге талалары турар болгай. Силерде бергедээшкиннер бар бе?

— Кино тырттыраы — солун ажыл. Ындыг-даа болза, аңаа улуг чарыгдалдар негеттинер. Кинонуң шынарлыг болуру чүгле актерларның рольдарын эки, бүзүренчиг кылдыр ойнаарындан эвес, а кинода болушкуннар-

ның үезин ол-ла хевээр тургузарына чугула хөй-ле янзы-бүрү эт-херексел, идик-хеп, аът-хөл, машина-техника дээн ышкаш материалдыг чүүлдер негеттинер. Ол ышкаш чогаалчы, режиссер, кино болгаш үн операторлары, монтаж режиссеру, композитор, чурукчу, чырык таарыштырыкчызы мастерлер дээш, кино экранга көстүп келгиче ооң-биле хөй-ле аңгы-аңгы мергезилдин кижилери ажылдаар. Ынчангаш бистиң хөй-ниити эгелээшкин-биле тырттырып турар тыва киноларывысты Россияның болгаш делегейниң чаңгыс эвес миллион доллар бюджеттиг профессионал киноларына деңнээри болдунмас. Ындыг-даа болза, бистер чок-ла дээш, анаа көрүп олурбайн, чоок эш-өөрүвүстүң, төрөлдериңиң, тыва кино деткиччилериниң дузазы-биле чоорту хөгжүп, киноларывыстың шынарын экижидип тур бис. Кино тырттыра акша четпейн баарга, боттарывыстың күрүне ажылындан ап турар шалыңывысты, өгбүлениң пенсия, пособиезинден эрткеш, хуулуг акшалар чегдинип, машина-техникавысты долаага салып тургаш, чаа кинону ойнап алгаш, өреге дүжүп-даа тур-ла бис.

— Хүнден-хүнче арга-дуржулганыңар улгадып ораары билдингир. Акшаландырышкын айтырыңар оон өске канчаар шиитпирлеп тур силер?

— Бо хүннерде «Спорт-фильм» студиязы деткиччилерниң акша бериптерин манал олурбайн, чегдинип кино тырттыра байдандан үнери-биле боттары акша ажылдап алыр аргаларын дилеп эгелээш. Кудай, юбилейлер болгаш өске-даа өгбүлө байырлалдары, тыва хүреш маргылдаалары, аът чарыштарын тырттырып алыр күзөлдиг кижилер бисти чалап алыр, күзөлдивис-биле оларның чагыын күүседип, хемчеглерни шынарлыг кылдыр тырттырып берип, HD форматка дискке, флешкага видеону, фотомонтаж, фотоальбомну эң кыска хуусаа-да кылып бээр-дир бис. Кызыл хоорайга азы Тываның кайы-даа

кожууннарына чедэ бээр арга-выс бар. База Кызыл хоорайның төп рынок чанында студияның тырттырган киноларын, тыва хүрештер, аът чарыжы болгаш өске-даа маргылдааларны тырттырып каан дискилерни боттары-выс садып, тыва көрүкчүнүң санал-оналын, шүгүмчүлелдерин дыңнап, дорт харылзааны тудуп турар бис.

— Киноларыңарның сюжеттерин кайың ап турар силер, сценарийлериңерни кым бижип турарыңар?

— Сюжеттеривис амыдыралга үндезилеттинген. Сценарийлерни бодум бижип турар мен. Бистиң бир бергедээшкинвис — солун сценарийлерниң чогу. Нарын айтырыг бо. Онзагай болушкуннар, төлөтпег тыва кижилер дугайында кино тырттыра идея төрттүнзе, биске сүмеленер.

— Кино тырттырып тура, маадырларыңарның чугаа-домаанче кичээнгей салып турар силер бе? Тыва литературлуг дылдың нормазы хажыттына бээр таварылгалар бар бе?

— Төрөөн дылывысты бокталдырбас дээш кызар-дыр бис, а харын-даа маадырларывыстан чиңгине тыва аянга чугаалаарын негеп тур бис. Кинода болуп турар эки-даа, багай-даа чүүлдер көрүкчүлөргө улуг салдарны чедирер. Бистиң көрүкчүлериңиң хөй кезини бичии уруглар, школачылар болганда, оларга төлөп чок үлөгер көргүзөр эргевис чок.

— Тыва чонга, мөгейкиччилериңерге чүнү күзээр силер?

Хүндүлүг чонум, тыва кинонуң деткиччилери! Тыва киноларның шынары экижип, чаа, чараш кинолар үнүп турзун деп бодаар болзунарза, санал-оналыңарны кадып, студияның тырттырып каан киноларын садып ап, өгбүлө, кожуун байырлалдарынче студияның видеооператорларын чалап, клубтарга, клуботрларга хүндүлүг аалчылар болуп кээп турарыңарны күзөлдүс! Силерниң деткимчеңер-биле республикавыстың хөгжүлдизинге үлүүвүс кириер күзөлдиг бис.

— Интервью бергениңер дээш четтирдим.

Айдигоо ОНДАР
чугаалашкан.

Июль 21-де Чеди-Хөл ко-жуунга хамааржыр ырак чай-лагдан амыдырал аайы-биле чадаг Элегес суурнуң дужунда чазагыг орукка чедип, Кызылче чанары-биле чорумал машина дозар ужурга таварыштым.

Назыны улгады берген херээжен кижиге берге-ле чорду. Ийи бичии оол-биле барык 3 шак ажыг кылаштааш, изиг хүнде аргажок туруп, суксап, орук кыдыыңа келиривис билек, даштыкы марканың чиик автомашиназы халдып олур. Дозарывыска дораан туруп, бисти олуртуп алды. Ол хүннерде мен арай аарып, ханым базыышкыны улгадып турган чүве.

Тайганың тайгазына турган кижиде акша-көпөөк кайда боор, автомашинаның чолаачызы орууңар өртөөн төлөңер дээр болза, канчаар кижиге боор мен. Хоорайга баргаш, санажыр мен дээримге чөпшээрер ирги бе, дүжүңер дээр болза, ат болду-ла деп эпчоксунуп боданып олур мен. Кайың ындыг

боор, машинаның ээлери чугаа-домаандан, даштыкы далындан оларның чагай килдин илдең апарды. Чүге дээш Элегес-Аксы суурга кирип келириске, чолаачывыс бир бис садыг чанынга турупкаш, суксачораанывысты бүдүү билдег, «Лель» дээр ижер суксугну садып эккеп, меңээ тууду. Хоорайга келгеш, бисти орук өртөөн айтырап байтыг чедер бажыңымга чедирди.

Бо берге үеде бүгү-ле чүгүлө акша-төгөрик шиитпирле болгай. Буянның кижилер эвээртканы кымга-даа билдингир Ырак черден хамаанчок хоор иштинге кандыг-даа чолаачыныывас кижини халас чедирби Ынчангаш эңерел сеткилдунмаларым Дандар-оолдары өгбүлөзинге, моон-даа сонга үүлө-херээңге, амыдырал-чуу талгазынга кандыг-даа шаптышап тараазын, доткар-моонд турбазын, аас-кежиктиг, хем аады бедик болзун деп күзө каайн.

Мира ООРЖА

Кызыл хоорай.

АВАМНЫ САКТЫП...

Авамның овуру-хевири ам-даа караамга көстүп келир. Ооң ады Амаа Темгиевна Оюн. Баян-Көл сумузунуң Суглуг-Хемге 1901 чылда төрүттүнген. Ол — ортумак дурт-сынның, кара-кара карактарлыг, бажының дүгү дас кара, чазык шырайлыг, биче сеткилдиг, чону хөй кижиге. Ол аныяк тургаш-ла, кыштың кончуг соок январь айында менден ийи хар бичии дунмамны божааш, соокка алыскаш, хоочурап аараан. Авам 14 катап божаан, оон чүгүлө 4 кижиге арткан бис. Авам аарыг-аржыкка, ажыг-шүжүгге алыспайн, бисти азырап кижизиткен. «Кижилерге багай чаңнава, эрес, кежээ бол» деп, ол үргүлчү чагып, сагындырып чораан. Ол 50 харлыында мөчээндөң бээр элээн үр үе эрткен-даа болза, ооң чагыгларын ам-даа сактып, уругларымны ажыглыр, кежээ кылдыр кижизидип чор мен. Бодум 50 чыл дургузунда башкылап келдим, ам авамдан 30 хар улуг мен. Ооң чагыгларын сактып келгеш, мындыг одуругларны турскаадып ор мен.

АВАМ ЧАГЫЫ

Авам күжүр мөчээндөң бээр Алдан, чеден чылдар эрткен. Авайымның чагыг-сөзүн Амдыгаа дээр сактып чор мен.

«Багай чүве кылбас, уруу Бак сеткил башка халдаар Бурган башкы эскерип каа Буруудады бээр-ле болгай Ава дег үнелиг кижиге кай боор. Амгы үеде ада-иелер 75 харга чедир уйнуктарын азыражып, ажы-төлүңге дузалап чурттап чоруур, магалыг-дыг диктары ава, ачазыңа четтирим дивес, харын чектээрлер бар. Кырыыр назын кымны-да ойбас болгай. Кижиге бодаарт хөөкүй авам мени канчап азырап чораан ирги деп бодал сагышка кирер-дир. Авамның чагыг-сөзүнүң ачызы-биле багай эвес чурттап чор бис. Ажы-төлү бичиизинден тура төлөтпег кижилер кылдыр кижизидеринден хөй чүүлдер хамааржыр. Оларга арага-дарыже сундукпас, кижилер-биле эвилең-ээлдик чугаалажып, улугну улуг, бичини бичи деп хүндүлөп чоруур деп чагыг-ры кончуг шын. Авам ол үеде эртем-билигилгиг турган болза, кончуг эки башкы турган боор. Сактыышкынымны салгалымга чагыг кылдыр бо каш одуруг биле төндүрдүм.

Аваңарны камнаңар, Аваңарны камгалаңар, Ажы-төлүңерни азыражыңар, Аас-кежиин ол сөңнээң.

Көк-кыс ДОНГА

Кызыл хоорай.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, редакторунуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтидел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 4 парлаар ама. Тираж 6283. Чагыг 104. Номериңар парлагже дужааганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар ады-рынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дуга-ары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның ту-ружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылар-дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.